

Соломахін А.Ф.

УДК 81'373.613:811.161.2

ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ

Мова становить собою відкриту багатшарову систему, яка характеризується постійною зміною та розвитком. Культурний, економічний, суспільно-політичний, технічний прогрес відповідним чином відображається і на мовній системі, що яскраво простежується на лексичному рівні. Багатогранна взаємодія різних культурно-мовних середовищ завжди була джерелом появи запозиченої лексики.

Проблемам вивчення запозичень присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних дослідників (Г. Пауль, Е. Ріхтер, Е. Хауген, С.І. Алаторцева, М.О. Вакуленко, М.П. Годована, В.В. Дятчук, О.П. Єрмакова, О.А. Земська, В.Г. Костомаров, В.В. Кочетков, Л.П. Крисін, О.В. Мілованова, Т.М. Полякова, Н.О. Попова). Велику увагу в наукових розвідках мовознавців зосереджено на поповненні словникового складу професійно-лексичних систем шляхом запозичень (І.М. Кияк, І.М. Кочан, В.С. Марченко, Н.В. Нікуліна, І.Р. Процик, Т.М. Рудакова, О.Б. Ткаченко).

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення іншомовної астрономічної лексики, яка віддзеркалює етапи становлення термінологічної системи української мови. Зазначений аналіз дозволить глибше зрозуміти історико-лінгвістичні та етимологічні витоки астрономічної термінології.

Метою статті є вивчення джерел формування української астрономічної терміносистеми, з'ясування впливу запозичень на розвиток астрономічної терміносфери.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) установити джерела формування української астрономічної терміносистеми;
- 2) з'ясувати склад запозичень і визначити специфіку функціонування типів іншомовної лексики;
- 3) охарактеризувати основні особливості адаптації іншомовних одиниць у складі української астрономічної лексики.

Як відомо, сучасна українська літературна мова характеризується наявністю у своїй лексичній системі значної кількості запозичених елементів, засвоєних з багатьох мов. Ці слова входили до складу української лексики в різні історичні епохи та різними шляхами. Відповідно, мовознавці (Л.Л. Крисін, Л.Д. Микитич, Ю.В. Откупщиков, М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик) наголошують на двох основних типах запозичень: 1) із слов'янських мов (запозичення з давньоруської мови або з інших слов'янських мов); 2) з неслов'янських мов (запозичення з грецької, латинської мов, а також лексика арабського, скандинавського, західноєвропейського походження) [5,6, 7].

Інтенсивність процесу запозичення та передумови цього явища мають зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх належать політичні, економічні, культурні зв'язки між народами – носіями мов. Внутрішніми причинами часто стає необхідність до уточнення або деталізації відповідного поняття, розмежування змістових відтінків шляхом прикріплення їх до різних слів [6].

Значну кількість української терміносистеми становлять лексичні одиниці, що були запозичені з грецької та латинської мов.

Закономірність появи астрономічних термінів грецького походження пов'язана з культурно-історичними умовами, зокрема, активним розвитком астрономії в Давній Греції, про що свідчать праці Фалеса Мілетського (бл. 624 – 547 рр. до н.е.), Анаксімена (бл. 585 – бл. 525 рр. до н.е.), Геракліта Ефеського (бл. 544 – бл. 470 рр. до н.е.), Піфагора (бл. 580 – 500 рр. до н.е.). У IVст. до н.е. давньогрецькі вчені знали понад 48 найменувань сузір'їв. Такий активний розвиток астрономічної науки вплинув на широке розповсюдження грецької астрономічної термінології в різні мовні системи. Поміж астрономічних термінів, запозичених з грецької мови, нами виділено такі їх структурні типи:

1. Однокомпонентні терміни: кома (гр. *κόμα* – волосся), антропний принцип (гр. *άνθρωπος* – людина), апланат (гр. *άπλάνητος* – нерухомий, прямиий, той що не відхиляється), апсида (гр. *άψις* – дуга), астероїд (гр. *άστεροειδής* – зореподобний), астраріум (гр. *άστρον* – зоря), болід (гр. *βολίς, βολίδος* – метальна зброя), галактика (гр. *Γαλαξίας* – молоко), геліо (гр. *Ήλιος* або *Ήλιος* – Сонце), диск (гр. *δίσκος* – плаский круг), екліптика (гр. *έκλειψις* – затемнення), еон (гр. *αίών* – ера, епоха), комета (гр. *κομήτης* – волохатий), магма (гр. *μάγμα* – місиво, тісто), метеор (гр. *μετέωρος* – той, що перебуває зверху, у повітрі), парадокс (гр. *παράδοξος* – несподіваний, дивний), паралакс (гр. *παράλλαξις*, від *παράλλαγή* – відхилення), планета (гр. *πλανήτης* – блукаючий). Окремо слід виділити терміни утворені за допомогою префіксів та часток: астигматизм (гр. *ά* – не + гр. *στίγμα* – точка), апоастр (гр. *από* – з, від + гр. *άστρον* – зоря), апогей (гр. *από* – з, від + гр. *γαΐα* – Земля), анастигмат (гр. *αν* – заперечення, відсутність + гр. *στίγμα* – крапка).

2. Двокомпонентні терміни: аерономія (гр. *άήρ* – повітря + гр. *νομος* – закон), анізотропія (гр. *άνισος* – неоднаковий + гр. *τρόπος* – напрям), ареографія (гр. *Αρης* – Марс + гр. *γράφω* – пишу), астеносфера (гр. *άσθενής* – слабкий + гр. *σφαίρα* – м'яч, куля), астроблема (гр. *άστρον* – зоря + гр. *βλήμα* – рана), астрограф (гр. *άστρον* – зоря + гр. *γράφω* – пишу), астроклімат (гр. *άστρον* – зоря + гр. *κλίμα* – нахил), болометр (гр. *βολή* – проміння + гр. *μέτρον* – вимірною), ізотропія (гр. *ίσος* – рівний, однаковий + гр. *τρόπος* – поворот), неоменія (гр. *νέος* – новий + гр. *μήνη* – місяць), таласоїд (гр. *θάλασσα* – море + гр. *είδος* – вигляд).

3. Трикомпонентні терміни: археоастрономія (гр. *άρχη* – стародавній + гр. *άστρον* – зоря + гр. *νόμος* – закон), астрофотографія (гр. *άστρον* – зоря + гр. *φως* – світло + гр. *γράφω* – пишу, креслю, малюю), геліобіологія (гр. *Ήλιος* або *Ήλιος* – Сонце + гр. *βίος* – життя + гр. *λογος* – слово), геліосейсмологія (гр. *Ήλιος* або *Ήλιος* – Сонце + гр. *σεισμος* – землетрус + гр. *λογος* – слово).

Значну кількість астрономічної термінології становлять латинські запозичення. Це пов'язано передусім із тим, що упродовж тривалого часу в Європі латинська мова була мовою науки, вивчалася в провідних навчальних закладах та стала основою для формування інтернаціональних термінів. З латинської мови у структурі української астрономічної лексики спостерігаємо такі запозичення:

1) однокомпонентні терміни: аберация (лат. *aberratio* – відхилення, від *abergeto* – помиляюся), дисторсія (лат. *distortion* – вивертаю, викривлюю), абляція (лат. *ablation* – відбирання, віднесення), абсолютизування (лат. *absolutes* – довершений), акомодация (лат. *accomodatio* – пристосування), акреція (лат. *accretio*, від *accresco* – зростаю, збільшуюсь), альbedo (лат. *albedo*, від *albus* – білий), апекс (лат. *apex* – верхівка), апертура (лат. *aperture* – отвір), аргумент (лат. *argumentum* – показую, виявляю), армілярна сфера (лат. *armilla* – браслет, каблучка), дисперсія (лат. *dispersion* – розсіяння), вертикал (лат. *verticalis* – прямовисний), високос (лат. *bissextus* – двічі шостий), глобули (лат. *globulus* – кулька), гравітація (лат. *gravitas* – вага), дисипация (лат. *dissipatio*, від *dissipio* – розсіюю), евекция (лат. *evection* – відхилення, від *eveho* – підіймаю), інсоляція (лат. *insolatio* – виставляю на сонце), календар (лат. *caleo* – проголошую), континуум (лат. *continuum* – неперервне, суцільне), меридіан (лат. *meridianus* – полуденний), ротатор (лат. *rotator* – той, що обертається), нутація (лат. *nuto* – коливаю), об'єктив (лат. *objectivus* – предметний), прецесія (лат. *praecessio* – випередження), протуберанці (лат. *protubero* – здуваюся), радіант (лат. *radians (radiantis)* – той, що випромінює), рефлектор (лат. *reflecto* – вигинаю, відбиваю);

2) двокомпонентні терміни: радіолокатор (лат. *radius* – промінь + лат. *loco* – уміщую), супергрануляція (лат. *super* – зверху + лат. *granulum* – зернятко), рекомбінація (лат. *re-* префікс, що означає повторну дію + лат. *combination* – з'єднання), коротаційне коло (лат. *co* – спільно + лат. *roto* – обертаюсь) – ця група є незначною.

Окремо слід звернути увагу на слова-терміни, що складаються з грецьких та латинських елементів, тому що від звичайних запозичених слів їх відрізняють деякі специфічні ознаки. Створення наукових, технічних термінів шляхом використання грецьких та латинських основ і словотвірних елементів є надзвичайно поширеним явищем.

Специфіка створюваних таким шляхом слів-термінів полягає в тому, що вони «не мають батьківщини», живого джерела запозичення, оскільки створені штучно [6, 45]. Такі терміни грецько-латинського походження поширені і в системі української астрономічної термінології: аномалія ексцентрична (гр. *ἀνωμαλία* – нерівність, відхилення + лат. *excentricus* – віддалений від середини), астронегатив (гр. *αστρον* – зоря + лат. *negativus* – заперечний), астрономічна обсерваторія (гр. *αστρον* – зоря + гр. *νόμος* – закон + лат. *abservo* – спостерігаю), астрополариметрія (гр. *αστρον* – зоря + лат. *polaris* – полярний + гр. *μέτρον* вимірюю), астроспектрофотографія (гр. *αστρον* – зоря + лат. *spectrum* – уява + гр. *φως* – світло + гр. *γράφω* пишу), астроспектроскопія (гр. *αστρον* – зоря + лат. *spectrum* – уява + гр. *σκοπέω* – спостерігаю, розглядаю), інтерферометрія (лат. *inter* – взаємо + лат. *ferio* – б'ю, вражаю + гр. *μέτρον* – міра), коронограф (лат. *corona* – вінок, вінець + гр. *γράφω* – пишу, креслю).

Слова-терміни, створені з грецьких та латинських елементів, інтернаціональні та не співвідносяться з реальним, живим мовним середовищем, що обумовило їх появу [6, 45].

Установлено, серед слів грецького та латинського походження багато таких, які не були запозичені в українську мову з грецької або латинської. Грецизми та латинізми потрапили в термінологічну систему української мови не безпосередньо з грецької та латинської мов, а через посередництво французької, німецької, англійської чи інших європейських мов. Відповідно, запозичені вони саме з цих мов, а не з грецької та латинської. Зважаючи на зазначене, виділяємо наступні групи названих запозичень:

1. Терміни запозичені за посередництвом англійської мови, наприклад: адаптивна антена (англ. *adaptive*, від лат. *adapto* – пристосовую + лат. *antenna* – рея), адаптивна оптика (англ. *adaptive*, від лат. *adapto* – пристосовую + гр. *ὀπτική* – наука про зір).

2. Терміни запозичені за посередництвом французької мови, наприклад: диференціація (фр. *differentiation*, від лат. *differentia* – різниця, відмінність), екваторіал (фр. *equatorial*, від лат. *aequator* – рівнодільник).

3. Терміни запозичені за посередництвом німецької мови, наприклад: факели (нім. *fackel*, від лат. *fax* – скіпка).

У складі української астрономічної термінології спостерігаємо лексику, запозичену з англійської мови:

1. Однокомпонентні терміни: байсинг (англ. *bias* – нахил), балдж (англ. *bulge* – випуклість), блистер (англ. *blister* – міхур), імплюзія (англ. *implosion* – вибух, спрямований всередину), інфляційного Всесвіту модель (англ. *inflate* – роздувати), нойзар (англ. *noise* – шум), пекулярний (англ. *peculiar* – особливий), сканування (англ. *scan* – розглядати), стандартна атмосфера Землі (англ. *standard* – норма, зразок, мірило), транзінт (англ. *transient* – швидкоплинний), флюксула (англ. *flux* – потік), спреї (англ. *spray* – бризки).

2. Двокомпонентні терміни: планетезималі (англ. *planet* – планета + англ. *infinitesimal* – нескінченно мала величина).

3. Аббревіатури та складноскорочені слова: квазари (*quasars*, скорочено від *quasi-stellar radio source* – квазізоряне радіоджерело), квазаги (*QSG* – скорочено від *quasi-stellar galaxy* – квазізоряна галактика), ламар (аббревіатура з англійської мови *Large Modular Array of Reflectors* – модульна система рефлекторів великої площини), мазери космічні (*maser*, скорочено від *microwave amplification by stimulated emission of radiation* – підсилення мікрохвиль за допомогою індукованого випромінювання), піксел (*picture element* – скорочена назва елемента зображення).

Привертають увагу лексичні одиниці, що становлять собою сполучення англійського, латинського, грецького походження: реголіт (англ. regorge – текти назад + гр. λίθος – камінь), спекл-інтерферометрія (англ. speckle – плямка, крапочка + лат. inter – взаємно + лат. fero – б'ю, вражаю + гр. μετρον – міра).

Багато запозичень з англійської мови становить назви новітніх систем спостереження за небесними тілами, систем навігації, космічних розвідувальних апаратів, що активно використовуються в сучасних працях з астрономії. Наприклад: ESO (European Southern Observatory) – Європейська південна обсерваторія; спектрограф HARPS (High Accuracy Radial Velocity Planet Searcher) – телескоп розташований на орбіті Землі; зонд LRO (Lunar Reconnaissance Orbiter) – назва штучного супутника Місяця; американський міжнародний зонд Dawn («Світанок»); місячні зонди GRAIL (Gravity Recovery and Interior Laboratory); марсохід NASA (National Aeronautics and Space Administration – Національне управління з авіації і дослідження космічного простору) Curiosity («Цікавість»); GNSS (Global Navigation Satellite Systems) – Глобальна навігаційна супутникова система, відома ще, як ГНСС; GPS (Global Positioning System) – Глобальна система навігації, тобто супутникова система навігації; інструмент ESPRESSO (Echelle Spectrograph for Rocky Exoplanets and Stable Spectroscopic Observations) – прибор для пошуку екзопланет; EELT (European Extremely Large Telescope) – Європейський надзвичайно великий телескоп.

Із французької мови запозичено такі астрономічні терміни: гід (франц. guide – поводитир, спрямовуючий), ешелле (франц. echelle – сходи), індикатриса (франц. indicatrice – та, що вказує), контрастна чутливість (франц. contraste – протилежність), пасажний інструмент (франц. passage – прохід). Зустрічаються слова утворені шляхом поєднання компонентів французького та латинського походження: фокус куде (лат. focus – вогнище, осередок + франц. coude – колінчастий, зігнутий коліном, ламаний). З арабської за посередництвом французької мови: зеніт (франц. zenith, від спотвореного араб. зет ар аррас – вершина шляху).

Німецька мова стала джерелом таких термінологічних одиниць, як: горст (нім. horst – гніздо), грабен (нім. graben – рів), лінзи (нім. linsen – сочевиця), маар (нім. maar – вулкан). Виняток становлять терміни запозичені за посередництвом німецької мови, зокрема з італійської, наприклад, компас (нім. компас, з італійської мови compass, від compassare – літери кроками) та французької, наприклад, контур (нім. kontur, від франц. contour – обрис).

Незначну групу термінів становлять запозичення з інших мов, наприклад: з арабської: аліада (араб. аль іада – лінійка), альмукадтарат (араб. аль-мукадтарат, від кантара – вигинати дугою), надир (араб. – напрям ноги), гіджа (варіант – хіджа) (араб. – втеча); з кельтської: менгіри (кельт. menhig, від men – камінь і hig – довгий); з давньоєгипетської: сарос (давньоєгипет. – повторення); з італійської: брекчія (італ. breccia – цементована гірська порода); з іспанської: кальдера (ісп. caldera – великий казан).

Отже, доходимо висновку, що значну частину української астрономічної лексики формують запозичення з грецької та латинської мов, а також одиниці, які були створені штучно та становлять собою терміни-інтернаціоналізми. Однак суттєву кількість складають слова, запозичені з англійської мови у ХХ-ХХІ ст., що свідчить про активність даного процесу в наш час. Спостерігаємо астрономічну термінологію, запозичену з французької, німецької, італійської, іспанської мов. Зовсім незначна кількість термінів арабського, кельтського, давньоєгипетського походження. Таке різноманіття іншомовних компонентів в українській астрономічній лексиці свідчить про активну культурно-наукову взаємодію України з іншими країнами світу.

Джерела та література:

1. Астрономічний енциклопедичний словник / за заг. ред.: І. А. Климишина, А. О. Корсунь. – Львів : Вид-во ЛНУ, 2004. – 548 с.
2. Дятчук В. В. Семантична структура і формування лексики української літературної мови : монографія / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наукова думка, 1983. – 156 с.
3. Климишин І. А. Зоряне небо України : навч. посіб. / І. А. Климишин. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2005. – 88 с.
4. Климишин І. А. Нариси з історії астрономії / І. А. Климишин. – К. : Радянська школа, 1987. – 208 с.
5. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : підруч. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965. – 423 с.
6. Крысин Л. Л. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. Л. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 208 с.
7. Откупщиков Ю. В. К истокам слова. Рассказы о происхождении слов / Ю. О. Откупщиков. – 5-е изд. – СПб. : Авалон, 2008. – 352 с.
8. Прохорова В. Н. Русская терминология. Лексико-семантическое образование / В. Н. Прохорова. – М. : Филологический факультет, 1996. – 125 с.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство : підруч. для гум. спец. вузів / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
10. Симоненкова Л. О. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л. О. Симоненкова, С. О. Соколова, І. В. Коропенко, М. П. Годована та ін.; АН України, Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.